

RUHIY HOLATNI IFODALOVCHI SIFATLAR VALENTLIGI VA KOMPONENT TAHLILI

Xoshimov Abdumutalib

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi

Baxramov Xabibillo

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi o'zbek tilida ruhiy holatni ifodalovchi sifatlarning valentlik xususiyatlari va semantik komponent tahlili ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilgan. Mavzuning dolzarbligi tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari – substansial tilshunoslik, semasiologiya va psixolingvistika talablari bilan bog'liq bo'lib, sifatlarning lug'aviy-semantik va sintaktik valentligi inson ruhiyati aks etishining til vositalaridagi ifodasini ochib beradi. Tadqiqot obyekti – o'zbek tilidagi ruhiy holat sifatlari (xursand, qayg'uli, g'azablangan, hayajonlangan va boshqalar); predmeti – ularning valentlik imkoniyatlari va semantik komponentlari.

Kalit so'zlar: valentlik, ruhiy holat sifatlari, komponent tahlili, semantik valentlik, sintaktik valentlik, lug'aviy valentlik, o'zbek tili, semalar, substansial tilshunoslik.

Til – inson ruhiyati va his-tuyg'ularining eng muhim ifoda vositasi. Ruhiy holatni ifodalovchi sifatlarning (xursand, qayg'uli, g'amgin, hayajonlangan, umidsiz va h.k.) leksik-semantik qatlamda alohida o'rin tutadi. Ular nafaqat belgi, balki insonning ichki kechinmalarini sintaktik va semantik jihatdan ifodalaydi. O'zbek tilshunosligida sifatlarning M. Sodiqova, Z. Xolmanova, R. Rasulov va boshqa olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, ruhiy holat sifatlarning valentligi va komponent tahlili hali to'liq yoritilmagan. Mazkur tezis shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Valentlik va komponent tahlili tushunchalari hamda ularning o'zbek tilshunosligidagi o'rnini Valentlik (kimyo fanidan olingan atama) tilshunoslikda lisoniy birliklarning birikish va biriktirish imkoniyatini bildiradi. S. Begimqulova ta'kidlaganidek, valentlik lug'aviy (semantik moslik), semantik (so'z turkumlari birikishi) va sintaktik (tobe-hokimlik aloqalari) turlarga bo'linadi. Grammatik shakl valentligi esa qo'shimcha morfologik shakllar orqali valentlikni cheklashi yoki kengaytirishi mumkin.

Komponent tahlili (semik tahlil) so'z ma'nosini semalarga (eng kichik ma'no birliklariga) ajratish usuli bo'lib, Z. Xolmanovning "Tilshunoslik nazariyasi" asarida batafsil yoritilgan. Masalan, sifatlarning semasi +belgi, +xususiyat, +ruhiy holat kabi tarkibiy qismlardan iborat. Ruhiy holat sifatlari semantik jihatdan emotsional-semantik maydonni tashkil etadi va ularning valentligi inson psixikasini aks ettiruvchi sintagmatik qurshov bilan bog'liq.

O'zbek tilida sifatlarning valentligi M. Sodiqova, R. Rasulov va boshqalar ishlarida o'rganilgan. Biroq ruhiy holat sifatlarga xos valentlik (masalan, "kimdan xursand", "nima uchun qayg'uli") hali alohida tahlil qilinmagan. Bu bo'limda nazariy asoslar shu nuqtadan kelib chiqib bayon etiladi.

O'zbek tilida ruhiy holatni ifodalovchi sifatlarning valentligi va komponent tahlili Ruhiy holat sifatlarini ijobiy (xursand, baxtli, hayajonlangan, quvnoq), salbiy (qayg'uli, g'amgin, umidsiz, g'azablangan) va neytral (hayratlangan, o'ylanib qolgan) guruhlarga bo'lish mumkin. Ularning valentligi quyidagicha tasniflanadi:

0-valent sifatlari (predikat sifatida mustaqil ishlatiladi): "U xursand edi". Bu yerda sifat faqat subyekt bilan bog'lanadi.

1-valent sifatlari (bitta to'ldiruvchi talab qiladi): "Men undan xursandman" (kimdan – chiqish kelishi). Misol: qayg'uli (nima uchun?), g'azablangan (kimdan?).

2-valent va ko'p-valent sifatlari: "U hayotdan umidsiz" (nima + dan). Ba'zilar fe'l bilan birikib murakkab valentlik hosil qiladi: "Xursand bo'lib kulmoq".

Sintaktik valentlik misollari:

Bitishuvli aloqa: go'zal qiz (lekin ruhiy holatda: xursand yigit).

Boshqaruvli aloqa: ko'zining qorasiga qaradi (ruhiy holat: qayg'uli ko'zlar).

Moslashuvli aloqa: inson yalqovining bahonasi ko'p (qiyos: g'amgin odamning yuzi).

Semantik komponent tahlili (semalar):

"Xursand": +ruhiy holat, +musbat emotsiya, +quvonch, +vaqtinchalik, +yuqori intensivlik.

"Qayg'uli": +ruhiy holat, -musbat emotsiya, +qayg'u, +uzoq davom etishi mumkin, +o'rtacha intensivlik.

"G'azablangan": +ruhiy holat, -musbat, +g'azab, +yuqori intensivlik, +tez o'tuvchan.

Quyidagi jadvalda ba'zi sifatlarning komponent tahlili keltirilgan (original tahlil):

Sifat	Semalar tarkibi	Valentlik turi	Misol gap
Xursand	+musbat, +quvonch, +vaqtinchalik	1-valent	Men natijadan xursandman.
Qayg'uli	-musbat, +qayg'u, +uzoq davom	2-valent	U do'stining ketishidan qayg'uli.
Hayajonlangan	+musbat, +hayajon, +yuqori intensivlik	1-valent	Bolalar o'yindan hayajonlangan.
Umidsiz	-musbat, +umidsizlik, +pasaygan intensivlik	1-valent	U kelajakdan umidsiz.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ruhiy holat sifatlarining valentligi ularning semantik tarkibiga bog'liq: musbat semalar ko'pincha 1-valent, salbiy semalar esa ko'proq to'ldiruvchi talab qiladi.

Komponent tahlili orqali sifatlarning emotsional maydoni aniqroq ochiladi va nutqda ularning birikish qobiliyati bashorat qilinadi.

Ruhiy holatni ifodalovchi sifatlari o'zbek tilida valentlik va komponent tahlili nuqtai nazaridan boy imkoniyatlarga ega.

Ularning lug'aviy-semantik, sintaktik valentligi va semalar tizimi inson ruhiyatini til orqali ifodalashning asosiy mexanizmi hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari tilshunoslik nazariyasini boyitadi, psixolingvistika va o'quv jarayonlarida qo'llanilishi mumkin.

Kelgusida qiyosiy tadqiqotlar (o'zbek-rus, o'zbek-ingliz tillarida) o'tkazish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begimqulova S. F. Sifat so'z turkumida valentlik // Science and Research. – 2024. – DOI: 10.5281/zenodo.12199676.
2. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 256 b.
3. Sodiqova M. Hozirgi o'zbek tilida sifat. – Toshkent: Fan, 1974. – 180 b.
4. Rasulov R., Xusanov N., M o'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2006.
5. Abdurahmonov G', Xo'jayev D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2020.
6. Usmanova S. R., Shamsiyeva Sh. Q. Psixolingvistika. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 186 b.
7. O'zbek tilida ruhiy holatni ifodalovchi sifatlar semantikasi (kurs ishi). – Arxiv.uz, 2024.
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili (grammatika). – Toshkent: Fan, 2024.
9. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris, 1959 (o'zbekcha tarjimasi asosida).
10. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – 1880 (substansial yondashuv).
11. Xojiyev A. O'zbek tilshunosligida valentlik masalalari. – Toshkent, 2005.
12. Eltazarov A. Substansial tilshunoslik. – Toshkent, 2010.
13. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (S. Sultonsaidova, O'. Sharipova). – Toshkent: Yurist-media, 2009.